

प्रकरण दुसरे
टीका, टीकेचे स्वरूप व मेघदूतावरील
टीकाकार

प्रकरण २ रे

टीका, टीकेचे स्वरूप व मेघदूतावरील टीकाकार

२.० प्रास्ताविक :-

मल्लिनाथाच्या संजीवनी टीकेचे अध्ययन करण्यापूर्वी 'टीका' हा वाङ्मयप्रकार कसा उदयास आला व त्याचा उत्कर्ष कसा झाला हे या प्रकरणात मांडण्यात येईल.

'टीका' या शब्दाची फोड काव्यमीमांसेत राजशेखरने केली आहे. सूत्राणां सकलासारविवरणं वृत्तिः । सूत्रवृत्तिविवेचनं पद्धतिः । आक्षिप्य भाषणाद्भाष्यत् । अन्तर्भाष्यं समीक्षा अवान्तरार्थविवेच्छेदश्चसा । यथार्थसम्भवमर्थस्य टीकनं टीका विषयदभञ्जिका । पञ्जिकाअर्थ-प्रदर्शनकारिका कारिका । उक्तानुक्तदुरूक्तचिन्ता वार्तिकमिति शास्त्रभेदाः । द्वितीयोध्यायः शास्त्रनिर्देशः ।^१

यावरून वृत्ती, पद्धती, भाष्य, समीक्षा, टीका, पंजिका, वार्तिक इत्यादी रूपात टीका येत होती. नंतर पुढे रसचर्चेच्या निमित्ताने संस्कृतातील टीकाकारांनी टीकेचा अर्थ व्यापक करून एकंदर काव्यसौंदर्याची मीमांसा म्हणजे टीका असा अर्थ केलेला आहे.^२

पां. वा. काणे यासंदर्भात असे म्हणतात की, "इसवी सनापूर्वी ५०० ते १००० वर्षापर्यंत संस्कृतातील वेद, उपनिषदे, इत्यादी धार्मिक व तात्त्विक ग्रंथावर सूत्ररूपाने ज्या टीकावृत्ती निर्माण झाल्या आणि त्याचप्रमाणे पुढील काळात रामायण महाभारतांतील काव्यांवर जे प्रत्यक्षा-प्रत्यक्ष गुणदोषात्मक प्रतिध्वनी निर्माण झाले, त्यावरून टीकेचे अस्तित्व आज ज्ञात असलेल्या प्राचीन वैदिक वाङ्मयापर्यंत नेऊन मिळविता येते. तथापि टीकालेखनाचा प्रत्यक्ष पुरावा शोधू लागल्यास तो इ. स.च्या दुसऱ्या शतकांत जुनागड येथील रुद्रदामनाच्या शिलालेखांत मिळतो. त्यावेळी काव्याचे गद्य, पद्य असे दोन विभाग पडले होते. एवढेच नव्हे तर 'काव्यादर्शात' ज्या प्रसाद, माधुर्य, कांती, उदारता इत्यादी गुणांचा उल्लेख आला आहे. त्या गुणांशी समान असे स्फुट, मधुर, कांत आणि उदार हे गुण त्यांत निर्दिष्ट झाले आहेत असे दिसून येते."^३

"निघंटू या ग्रंथामध्ये ऋग्वेदातील देवतांदिकांचे व त्यातील विशिष्ट शब्द व उपमादिकांचे वर्गीकरण केलेले आढळते. यास्काचार्यांनी निघंटू या ग्रंथावर ख्रि. पू. ५०० च्या सुमारास टीका करून टीकारांचा उज्ज्वल व अभूतपूर्ण सांप्रदाय निर्माण केला."^४

२.१ टीकेचे सामान्य स्वरूप :-

पाणिनीच्या धातुपाठामध्ये 'टीकृ' हा धातू मिळतो. 'टिक्' या धातूचा सुरुवातीचा म्हणजे प्रारंभीक अर्थ 'हलणे' असा आहे. काशिका (८.३.३४) मध्ये 'वृक्षष्टीकते' असे उदाहरण मिळते. याठिकाणी 'टीकते' चा अर्थ 'हलत आहे' असा आहे. पुढे 'टिक्' चा अर्थ चालणे असा झाला. चालणे, फिरणे यामध्ये क्रिया होते म्हणून 'टीकृ' चा अर्थ चालणे असा घेतला जाऊ लागला. 'टीकृ' या धातूपासूनच 'टीका' शब्द निर्माण झाला. ज्याच्या माध्यमातून आपण मूळच्या भावस्वरूपापर्यंत त्याच्या रहस्यापर्यंत पोहोचतो. तीच टीका आहे. टीकेचा मूळ अर्थ - गति - टीकेच्या स्वरूपात समाविष्ट आहे.

'टीका' हा शब्द टीक् (गतौ) या धातूपासून तयार झाला आहे. याची व्याकरणानुसार व्युत्पत्ति - 'टीक् + क + टाप्' । टीक्यते गम्यते, ग्रन्थार्थोऽनयेति ।^५ अशी दिली जाते. 'वाचस्पत्यम्' शब्दकोशात 'टीक् (गतौ), भ्वा. आत्म. सक. सेट् टीकते, अटी किष्ट । टीका-स्त्री । टीकयते ग्रन्थार्थोऽनया । टीक करणे अज्ञर्थ क्वा । विषमपदव्याख्यारूपे ग्रन्थभेदे' - अशाप्रकारे टीकेची निष्पत्ती केली गेली आहे.^६ याचप्रकारे 'अमरकोशात', लड्का शेफालिका टीका घातकी पाञ्जिकाढकी' (३.५७) च्या 'रामाश्रयी' व्याख्येत टीकेविषयी असे विवेचन आले आहे - 'टीक्यतेऽर्थो यया । टीकृ गतौ (भ्वा. आत्म. से.) गुरोश्च हलः । विषमपदव्याख्या ।'

राजशेखरने लिहिले आहे की, 'यथासम्भवमर्थस्य टीकनं टीका ।'^७ अभिधानचिन्तामणि मध्ये हेमचन्द्र आचार्यांनी, 'टीका निरन्तर व्याख्या' याची व्याख्या करताना लिहिले आहे - 'टीक् गतौ; गमयत्यर्थान् टीका, सुगमानां विषमाणां च निरन्तरं व्याख्या यस्यां सा तथा ।'^८

मोनियर विलियम्स यांनी आपल्या संस्कृत-इंग्रजी कोशात 'टीका' याचा अर्थ करताना लिहिले आहे - A commentary (esp. on another commentary, e.g. Anadgiri's tika on samkara's Bhashya . 'टीका', भाष्य आदि वगैरे टीकेला म्हणतात हे मोनियर विलियम्स यांचे म्हणणे योग्य नाही. खरंतरं त्याला 'अनुटीका' म्हटले पाहिजे. मूळ ग्रंथाचे अर्थबोध, त्यातील भाव किंवा प्रतिपाद्यविषयाचे स्पष्टीकरण ज्याच्या द्वारे केले जाते त्या प्रक्रियेला किंवा विधीला टीका म्हटले जाते. जसे आनन्दगिरी यांनी शंकराचार्यांच्या वेदान्तभाष्यावर 'न्यायनिर्णय' नावाची टीका केली आहे आणि कदाचित सर्वात प्रथम याच अर्थाने 'टीका' शब्दाचा वापर केला आहे.

याशिवाय टीका करणे म्हणजे निर्णय देणे. 'निर्णय देणे' याच अर्थाच्या ग्रीक धातूपासून इंग्रजीतील criticism हा शब्द निघाला असल्यामुळे 'निर्णय' हा अर्थ त्याच्याशी निगडित झालेला आहे. परंतु रुढार्थ मात धात्वर्थाहून भिन्न आहे. 'निर्णय देणे' हा अर्थ बाजूला राहून 'छिद्रान्वेषण', 'दोषान्वेषण' हा टीकेचा अर्थ व्यवहारात रुढ झालेला दिसून येतो.^९

मॅथ्यू आर्नोल्डने "To see the object as in itself it really is" 'वस्तूचे यथार्थ अवलोकन म्हणजे टीका' अशी टीकेची व्याख्या केली आहे. "The endeavour to learn and propagate the best that is known and thought in the world."¹⁰ (जगात जे काही सर्वोत्कृष्ट असेल त्याचे ज्ञान करून घेणे व प्रसार करणे) ही त्याने केलेली आणखी एक व्याख्या आहेत. तर रॉबर्टसन इत्यादी काही टीकाकारांच्या मते 'तुलना करणे' हाच टीकेचा अर्थ आहे.^{११} सी. टी. विंचेस्टरने आर्नोल्डच्या मताप्रमाणेच 'रसग्रहण म्हणजे टीका' असे मत मांडले आहे. पण रसास्वादाच्या जोडीला त्याने कलाकृतींच्या मूल्यमापनालाही महत्त्व दिले आहे.^{१२}

तात्पर्य टीकेची सर्वसंमत अशी व्याख्या करता येणे कठिण आहे. कारण टीकेच्या 'प्रयोजनाविषयी' च्या मतांमध्ये अतिशय भिन्नता आहे. तरीसुद्धा टीका करणे म्हणजे 'कलाकृतीच्या योग्यतेविषयी निर्णय देणे' ही व्याख्या अनेकांना मान्य आहे. जॉन ड्युईने "Criticism is judgement ideally as well as etymologically" असे म्हटले आहे.^{१३}

टीका शब्दाचे अनेक पर्यायी शब्द आहेत. सर्वसामान्यपणे अर्थाच्या दृष्टीने ते सर्व शब्द समानार्थी वाटतात आणि विद्वान लोक त्याचा वापर सुद्धा 'टीका' याच अर्थी करतात, तरीसुद्धा प्रत्येक शब्दामध्ये थोडेफार अंतर आहे. तात्विक विशेषांच्या आधारे हे सर्व शब्द एकाच परिवारात किंवा समुदायात समाविष्ट होतात. ते शब्द म्हणजे निरुक्त, भाष्य, व्याख्या, वृत्ती, वार्तिक, पञ्जिका, चूर्णी, अवचूर्णी, निर्युक्ती, विवरण, विवृत्ती, टिप्पणी, दीपिका, तिलक, क्विक्का, समीक्षा, पद्धती असे आहेत. या सर्व शब्दांचे क्रमाने विवेचन खालीलप्रमाणे -

२.१.१ निरुक्त :-

'निरुक्त' हा शब्द 'वच्' धातूला 'निर्' हा उपसर्ग लावून 'क्त' प्रत्यय जोडल्याने तयार झाला आहे. निर् + वच् + क्त = निर् + उक्त. हा शब्द 'निरुक्ति' पासून उत्पन्न झाला ज्याचा अर्थ, शब्दांची व्युत्पत्तीसह व्याख्या असा आहे. निरुक्त नावाचा अलंकाराचा एक प्रकार सुद्धा मानला जातो, ज्याची व्याख्या निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम्।^{१४} अशी दिली आहे.

छांदोग्योपनिषदाच्या 'सवा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्त हृद्यमति तस्माद्धृदयमहरहर्वा एवं वित्सर्ग लोकेमिति' (८.३.३)यावर भाष्य करताना श्रीमद्शंकराचार्य यांनी 'निरुक्त' चा अर्थ असा केला आहे तस्यैतस्यै हृदयस्यैतदेव निरुक्तं निर्वचनं नान्यत् । अशाप्रकारे निरुक्तचा अर्थ 'निर्वचन' असा आहे. वैजयंती कोशात सुद्धा निरुक्तची परिभाषा 'निरुक्तं पदभञ्जना ।'^{१५} अशी दिली आहे. सिद्ध - शब्दार्णवकोशात सुद्धा याच प्रकारे 'पदभञ्जनं निरुक्तम्' अशी व्याख्या दिली आहे.^{१६}

वामन शिवराम आपटे यांनी 'निरुक्त'चा अर्थ खालीलप्रमाणे दिला आहे -

- १) व्याख्या, निर्वचन, व्युत्पत्तीसह व्याख्या.
- २) वेदांगांपैकी एक आहे ज्यात प्रचलित नसणाऱ्या शब्दांची व्याख्या केली गेली आहे. विशेषता वैदिक शब्दांची - 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते ।'
- ३) यास्कांद्वारे निघण्टुवर केले गेलेले भाष्य.

वेदभाष्यकार सायणाचार्य यांनी निरुक्ताचे दोन लक्षण सांगितले आहेत.^{१७} ते खालीलप्रमाणे-

- १) अर्थावबोध निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम् । म्हणजे पदार्थाचे ज्ञान करताना निरपेक्ष रूपाने पदांच्या समुदायाचे कथन म्हणजेच निरुक्त होय.
- २) एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्था यत्र निःशेषेण उच्यन्ते तदपि निरुक्तम् ।

अर्थात् एक-एक पदाचा संभाव्य अवयवार्थ (प्रकृतिप्रत्ययार्थ) ज्याठिकाणी साकल्याने सांगितला जातो, ते सुद्धा निरुक्त आहे. उदा. 'हिरण्य' शब्दाचे निरुक्त पद्धतीने असे निर्वचन दृष्टीस येते. 'हिरण्यं कस्माद् ह्रियते आयम्यमानम् इति वा, ह्रियते जनाज्जनम् इति वा, हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा, हर्यतेवा स्यात् प्रेप्साकर्मणः ।' अशाप्रकारे याठिकाणी 'हिरण्य' पदाच्या सर्व संभाव्य अवयवार्थांचे स्पष्टीकरण केलेले आहे.

अर्थानुसार प्रकृति-प्रत्ययाची कल्पना करून वर्णागम, वर्णविपर्यय, वर्णविकार, वर्णनाश आणि धातूच्या अनेक अर्थांच्या आधारावर शब्दाचे स्पष्टीकरण करणे हा निरुक्ताचा उद्देश आहे. याविषयी खालील श्लोक विद्वानांमध्ये प्रसिद्ध आहे.

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ।^{१८}

अशाप्रकारे निरुक्त आणि टीका यांमध्ये थोडेसे अंतर आहे. 'टीका' शब्द किंवा वाक्याचा संभाव्य अर्थाचा बोध करून देते तर निरुक्तात शब्दाच्या व्युत्पत्तीसह व्याख्या सांगितली जाते. 'निरुक्त'चा शाब्दीक अर्थ असा होईल - 'निःशेषेण उक्तं निरुक्तम्' अर्थात संपूर्ण रूपात सांगितलेले, कोणताही शब्द इतका स्पष्ट करून सांगणे की त्याच्याविषयी सांगण्यासाठी काहीही शिल्लक राहिले नाही पाहिजे.

सज्जीवनी टीकेत मल्लिनाथाने 'निरुक्तकाराच्या' व्याख्येचे खंडन करताना लिहिले आहे - 'अत्रं वायूनां स्पृश्यत्वेऽप्यमूर्तत्वेनालिङ्गनायोगादालिङ्ग्यन्त इत्यभिधानं यक्षस्योन्मतत्वात्प्रल-पितमित्पदोष इति वदन्निरुक्तकारः स्वयमेवोन्मतत्प्रलाणपीत्युपेक्षणीयः।' यावरून असे समजते की मेघदूतावरील एका टीकेचे नाव 'निरुक्त' होते.

२.१.२ भाष्य :-

अमरकोश (३.५.३१) च्या 'रामाश्रमी' टीकेत भाष्यासंबंधी खालील विवरण आले आहे- 'भाष्यते सूत्रार्थो येन । भाष् व्यक्तायां वाचि (स्वा. आ. से.) 'कृत्यल्युटो--- --' इति करणेण्यत् ।'

राजशेखराने म्हटले आहे की, 'आक्षिप्य भाषणाद्भाष्यम् ।'^{१९} सिद्धशब्दार्णवकोशात सुद्धा भाष्य ची परिभाषा - 'भाष्यं विस्तारकं मतम्' अशी दिली आहे.^{२०}

'भाष्य' शब्द 'भाष्' धातूला 'ण्यत्' प्रत्यय जोडून तयार झाला आहे. वामन शिवराम आपटे यांनी 'संस्कृत हिंदी कोश' यात भाष्य चा अर्थ - (१) व्याख्या, वृत्ति, टीका. (२) विशेषतः सूत्रांची वृत्ती ज्यामध्ये शब्दशः व्याख्या आणि टिप्पणी असते. असा दोन प्रकारे दिला आहे.^{२१}

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांनी 'टीका' आणि 'भाष्य' यातील अंतर स्पष्ट करताना लिहिले आहे की 'सर्वसाधारणपणे भाष्य' या शब्दासाठी 'टीका' हा शब्द वापरला जातो. परंतु टीका मूळ ग्रंथाचा सरळ अन्वय आणि त्याचा योग्य अर्थ प्रतीत करण्यासाठी सांगितली जाते. तर भाष्यकार एवढ्यावर संतुष्ट न होता त्यावर स्वमतानुसार ग्रंथाचे न्याययुक्त परीक्षण करून तात्पर्य मांडतात. आणि त्यानुसार ग्रंथाचा अर्थ कशा पद्धतीने लावला पाहिजे हे देखील सांगतात.^{२२}

यावरून असे म्हणता येईल की, टीकाकार टीकेच्या माध्यमातून काव्याच्या कर्त्याची मूळ भावना वाचकांच्या समोर स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु भाष्यामध्ये भाष्यकार मूळ ग्रंथातील

भावांचे योग्य विवेचन करून त्याचे (उचित, अनुचित) योग्य किंवा अयोग्य असलेल्या पक्षाचे स्पष्टीकरण करतो. याशिवाय मूळग्रंथातील भावनाविषयी आपले अनुकूल किंवा प्रतिकूल मत निःसंकोचपणे मांडतो. आचार्य सायणांचे वेद-भाष्य, पाणिनीच्या अष्टाध्यायी ग्रंथावर पतंजलिचे महाभाष्य, शंकराचार्यांचे उपनिषद भाष्य इ. भाष्य प्रसिद्ध आहेत.

२.१.३ व्याख्या :-

श्रीमद्भागवतपुराणात व्याख्या शब्दाचा प्रयोग झाला आहे.

न शिष्याननुबध्नीत ग्रन्थानैवापाभ्यसेद् बहून् ।

न व्याख्यामुपयुञ्जीत नारम्भानारभेत् क्वचित् ॥ (७.१३.८)

हलायुध कोशामध्ये सुद्धा व्याख्येची परिभाषा दिली आहे.

व्याख्या विवरणं स्मृतम् । (श्लोक सं.४००)

‘व्याख्या’ या शब्दाची व्युत्पत्ती, ‘वि + आ + ख्या + अङ् + टाप्’ अशी आहे. वामन शिवराम आपटे यांनी याचा अर्थ ‘स्पष्टीकरण, विवृति, टीका, भाष्य’ असा केला आहे.^{२३}

टीका आणि व्याख्या हे दोन्ही शब्द एकमेकांच्या अर्थामध्ये प्रयुक्त होतात. या दोन्ही शब्दात जास्त अंतर नाही. वास्तवतः ‘विशेषणे आख्यायतेऽनया इति व्याख्या ।’ सरळ, चांगल्या पद्धतीने समजावून, वेगवेगळी उदाहरणे देवून जे काही सांगितले जाते, स्पष्ट केले जाते, त्यालाच व्याख्या म्हणतात.

२.१.४ वृत्ति :-

कातन्त्रात ‘वृत्ति’ ची परिभाषा अशी दिली आहे - ‘सूत्रस्यार्थविवरणं वृत्तिः ।’ राजशेखरने सुद्धा अशाच प्रकारची व्याख्या करताना लिहिले आहे - ‘सूत्राणां सकलसारविवरणं वृत्तिः ।’^{२४}

सिद्धशब्दार्णवकोशात सुद्धा ‘वृत्ति’ संबंधी लिहिले आहे - ‘ग्रन्थभेदाविमौ पृथक् वृत्तिनिषन्धावन्वर्थो ।’

‘वृत्ति’ हा शब्द ‘वृत्’ धातूला ‘क्तिन’ प्रत्यय लावल्याने तयार होतो. वामन शिवराम आपटे यांनी ‘वृत्ति’ चा अर्थ ‘भाष्य, टीका, विवृति ।’ असा केला आहे.^{२५} (सद्वृत्तिः सन्निबन्धना - शिशुपालवध २.११२).

टीका आणि वृत्ति या दोन्हीत थोडेसे अंतर आहे. वृत्तीत टीकेप्रमाणे अर्थ केला जात नाही, तर सूत्र किंवा कारिकाद्वारे प्रतिपाद्य वस्तुला गद्यामध्ये अशाप्रकारे रचले जाते की, अध्ययनकर्त्याला त्या सूत्राचा किंवा कारिकेचा आशय सहजपणे स्पष्ट होईल. यासाठी वृत्तीमध्ये उदाहरण किंवा श्लोक उद्धृत करून त्यांचा अशाप्रकारे समावेश केला जातो की लक्षण समजणे सोपे जाते.

सूत्रांवर तसेच कारिकांवर वृत्ती लिहिण्याची परंपरा प्राचीन काळापासून आली आहे. उदा. पाणिनीच्या व्याकरण सूत्रांवर वामन जयादित्य यांची काशिकावृत्ति प्रसिद्ध आहे. सांख्यकारिकेवर 'माठरवृत्ति'चा उल्लेख मिळतो. तसेच पातञ्जलयोगसूत्रावर भासराजकृत 'राजमार्तण्डवृत्ति' प्राप्त होते. ध्वन्यालोक, काव्यप्रकाश वगैरे ग्रंथावर अनेक लेखकांनी अनेक वृत्ति लिहिल्या आहेत.

२.१.५ वार्तिक :-

वार्तिकाची परिभाषा पुढीलप्रमाणे -

उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते ।

तं ग्रंथ वार्तिकं प्राहुः वार्तिकज्ञविचक्षणाः ॥

सिद्धशब्दार्णवकोश यात सुद्धा याच प्रकारे वार्तिक विषयी दिले आहे -

उदितोऽयमनुक्तोऽयं दुरुक्तो योऽर्थसंचयः ।

तस्य ज्ञानं करोत्येतद्वार्तिकं विविदुर्बुधाः ॥

'वार्तिक' शब्दाची व्याकरणदृष्ट्या व्युत्पत्ती - 'वृत्ति + ठक्' । अशी आहे. वामन शिवराम आपटे यांनी 'संस्कृत - हिंदी कोश' यात याचा अर्थ अशाप्रकारे दिला आहे. एका परिभाषेच्या व्यतिरिक्त असा नियम जो उक्त, अनुक्त किंवा अर्धवट राहिलेल्या गोष्टीची व्याख्या करतो. 'उक्तानुक्तदुरुक्तार्थव्यक्ति (चिन्ता) कारि तु वार्तिकम्।' हा शब्द पाणिनीच्या सूत्रांवर कात्यायनाने निर्माण केलेल्या व्याख्यापरक नियमांसाठी विशेषतः प्रयुक्त केला जातो.^{२६} अशाप्रकारे 'टीका' आणि 'वार्तिक' यातील अंतर स्पष्ट होते.

महर्षि जैमिनिच्या 'पूर्वमिमांसासूत्राच्या' व्याख्येत कुमारिलभट्टांनी लिहिलेली 'तन्त्रवार्तिक' आणि 'श्लोकवार्तिक' प्रसिद्ध आहेत.

२.१.६ पञ्जिका :-

अमर कोशातील ३.५.७ मध्ये रामाश्रयी टीकेत 'पञ्जिका' विषयी जे काही विवरण दिले आहे ते असे - 'पिञ्जयतेर्थोऽस्याम् । पिञ्जि भाषार्थः (चु.उ.से.) । 'गुरोश्चः' इत्यः पृषोदरादित्वदिकारस्याकाराः । स्वार्थे कन् । पिञ्जयति वा । क्वुन् (उ. २/३२) । सकलपदव्याख्या ।'

सिद्धशब्दार्णवकोशात 'पञ्जिका' ची व्याख्या दिली आहे - 'पञ्जिका विषमार्थभञ्जिका ।'

राजशेखरने केलेली व्याख्या सुद्धा अशाच प्रकारची आहे - 'विषमदभञ्जिका पञ्जिका ।'^{२७}

अभिधानचिन्तामणिमध्ये 'पञ्जिका पदञ्जिका ।'^{२८} याची व्याख्या करताना हेमचन्द्राचार्य यांनी लिहिले आहे - 'पच्यन्ते व्यक्तीक्रियन्ते पदार्था अनया इति पञ्जिका । 'नाम्नि पुंसि च' इति णकः । पृषोदरादित्वाज्जत्वे पञ्जिका । विषमाण्येव पदानि भनाक्त पदभञ्जिका ।'

वामन शिवराम आपटे यांनी 'संस्कृत-हिंदी' कोशात 'पञ्जिका' हा शब्द दिला नाही. 'पंजि' शब्दाचा अर्थ त्यांनी 'पञ्जिका' असा लिहिला आहे. परंतु तो टीका वगैरेच्या अर्थ स्वरूपात ग्रहण केला नाही.^{२९}

२.१.७ चूर्णि तसेच अवचूर्णि :-

'चूर्ण' या शब्दाला 'इन्' प्रत्यय लावून 'चूर्णि' शब्द तयार झाला आहे. वामन शिवराम आपटे यांनी 'संस्कृत-हिंदी कोश' यात याचा अर्थ वाटलेले, वाटून तयार केलेला चुरा, असा केला आहे.^{३०} अमरकोश ३.५.९ मध्ये 'चूर्णि' शब्दाचा उल्लेख केला आहे. चौखम्बा संस्कृत सिरीज ऑफिस, वाराणसी (१९७०) मध्ये प्रकाशित केलेल्या अमरकोशात 'चूर्णि' चा (हिंदीमध्ये) अर्थ दिला आहे - 'अष्आध्यायी का पातञ्जल महाभाष्य ।'

'अमरकोशाच्या' आधारावर हे स्पष्ट होते की, टीका या आर्थी चूर्णि शब्दाचा वापर खूप पूर्वीपासून होत आला आहे. परंतु हा शब्द या आर्थी व्यापक न होता तेवढ्यापुरताच मर्यादित राहिला. एखाद्या वस्तुचे ज्ञानग्रहण करण्याच्या इच्छेने एखादा विद्वान त्याला अशाप्रकारे अवच्छिन्न करून बदलवितो की त्या मूळ वस्तूचा आशय सहज स्पष्ट होवून ग्रहण करता येईल. याच आधारावर याला चूर्णि म्हटले आहे.

आणि 'चूर्णि' या शब्दाला उपसर्ग लावून 'अवचूर्णि' हा शब्द तयार होतो. याचे सुद्धा त्याच अर्थाने ग्रहण केले जाते.

२.१.८ निर्युक्ति :-

हा शब्द सुद्धा टीका या आर्थी प्रसिद्ध आहे.^{३१} जैनांच्या धार्मिक ग्रंथांच्या व्याख्येसाठी या शब्दाचा वापर केला जातो.^{३२}

२.१.९ विवरण :-

‘वृ’ धातूला ‘वि’ उपसर्ग जोडून ‘ल्युट’ प्रत्यय केल्याने ‘विवरण’ शब्द तयार होतो. वामन शिवराम आपटे यांनी ‘संस्कृत-हिंदी कोश’ यात याचा अर्थ - ‘उद्घाटन, विवृत्ति, व्याख्या, टीका, भाष्य असा दिला आहे.^{३३}

वैजयंतीकोशात ‘विवरण’ याविषयी लिहिले आहे - ‘भञ्जना स्याद् विवरणे।’

हलायुधकोशात ‘विवरण’ याची व्याख्या अशी दिली आहे - ‘व्याख्या विवरणं स्मृतम्।’

२.१.१० विवृति :-

‘वृ’ धातूला ‘वि’ उपसर्ग जोडून ‘क्तिन्’ प्रत्यय केल्याने ‘विवृति’ हा शब्द तयार होतो. वामन शिवराम आपटे यांनी याचा अर्थ सुद्धा विवरणाप्रमाणे दिला आहे.

वास्तविक ‘विवरण’ आणि ‘विवृति’ हे दोन्ही शब्द, अर्थाच्या दृष्टीने एकच आहेत. दोन्ही सुद्धा एकाच धातूपासून तयार झाले आहेत. केवळ त्यांना लागणाऱ्या प्रत्ययांमध्ये फरक आहे. पहिल्या मध्ये ‘ल्युट’ आणि दुसऱ्यात ‘क्तिन्’ प्रत्यय लावला आहे. ‘विवरण’ किंवा ‘विवृति’ या दोन्हींचे तात्पर्य मूळग्रंथातील रहस्यांचा उलगडा करणे हे आहे.

२.१.११ टिप्पणी :-

‘टिप्पणी’ ची व्युत्पत्ती अशाप्रकारे आहे - ‘टिप् + क्विप्, टिपा पन्यते स्तूयते - टिप् + पन् + अच् + डीष्. पृषो. पात्वं वा। वामन शिवराम आपटे यांनी ‘संस्कृत-हिंदी कोश’ यात याचा अर्थ अशाप्रकारे दिला आहे - ‘भाष्य, टीका। कभी-कभी भाष्य पर लिखी गयी व्याख्या के लिए भी उदा. महाभाष्य पर लिखी गयी कैय्यट की व्याख्या या कैय्याट की व्याख्या पर नागोजी भट्टद्वारा की गयी टीका।’^{३४}

सर्वसामान्यपणे असे लक्षात येते की, एखाद्या विषयाचे स्वरूप मांडताना काही वेळा काही शब्द किंवा घटना / प्रसंग असे येतात की त्यांना वेगवेगळ्या पद्धतीने समजून घेण्याची आवश्यकता असते. कारण त्या शब्दांना किंवा घटनांना (प्रसंगांना) समजल्याशिवाय त्या विषयाची सहजता

लक्षात येवू शकत नाही. म्हणून त्यांना समजण्यासाठी किंवा स्पष्टीकरण करण्यासाठी त्या घटना किंवा शब्द विशिष्ट पद्धतीने मुख्य विषयापासून दूर नेहून विस्तारपूर्वक लिहिले जाते. अशा लिखाणाला टिप्पणी म्हणतात.

२.१.१२ दीपिका :-

‘टीका’ या अर्थी ‘दीपिका’ या शब्दाचा सुद्धा वापर केला जातो. दीपिका या शब्दाची व्युत्पत्ती - ‘दीप् + णिच् + ण्वुल् + टाप् इत्यम्।’^{३५} अशी आहे. अर्थाच्या दृष्टीने याची व्युत्पत्ती अशी होईल - ‘दीप्यते प्रकाश्यते’ ग्रन्थार्थोऽनया इति दीपिका।’ गूढ किंवा लपलेल्या शब्दांच्या अर्थाचे प्रकाशन याच्याद्वारे होते. वामन शिवराम आपटे यांनी याचा अर्थ - ‘सचित्र वर्णन करणेवाला, स्पष्टकर्ता।’ असा केला आहे.^{३६} मेघदूतावर जगद्धरकृत ‘रसदीपिका’, नैषधीयचरितावर नरहरी यांनी केलेली ‘दीपिका’, सांख्यकारिकावर केलेली ‘युक्तदीपिका’, महाभारतावरील ‘ज्ञानदीपिका’ अशा अनेक टीका प्रसिद्ध आहेत.

३.१.१३ तिलक :-

‘टीक’ या अर्थी ‘तिलक’ शब्दाचा उल्लेख सुद्धा मिळतो. अमरकोश वगैरे मध्ये याचा उल्लेख मिळत नाही.^{३७}

२.१.१४ फक्किका :-

वैजयन्तीकोशात ‘फक्किका’ याचा पाठ केला गेला आहे. तो असा - ‘ब्राह्मणश्चेत्यवच्छेदा एकग्रन्थस्तु फक्किका।’ (३/६/३३).

‘फक्किका’ शब्द ‘फक्क्’ धातूपासून तयार होतो. ज्याचा अर्थ आहे - शनैः शनैः चालणे-फिरणे, सरकणे. ‘फक्किका’ ची व्याकरणात्मक व्युत्पत्ति - ‘फक्क् + ण्वुल् + टाप्, इत्वम्। A thesis or assertion to be maintained. यामध्ये कोणत्याही सिद्धांताची किंवा मान्यताची प्रमाणाद्वारे पुष्टी केली जाते. नैषधीयचरितात फक्किका पदाचा उल्लेख पुढीलप्रमाणे मिळतो - ‘फणिभाषितभाष्यफक्किकाविषमा कुण्डलनामवापिता - नै. २/९५।’

२.१.१५ समीक्षा :-

राजशेखरने ‘समीक्षा’ ची व्याख्या अशी दिली आहे. ‘अन्तर्भाष्यं समीक्षा’। अवान्तरार्थविच्छेदश्च सा।’^{३८}

‘समीक्षा’ याची व्याकरणात्मक व्युत्पत्ति - ‘सम् + ईक्ष + अङ् + टाप्।’ अशी आहे. वामन शिवराम आपटे यांनी संस्कृत हिंदी कोशामध्ये याचा अर्थ - १) अनुसन्धान, खोज, २) विचार, ३) भलीभाँति निरीक्षण, समालोचना, ४) समझ, बुद्धि, ५) नैसर्गिक सत्य, ६) अनिवार्य सिद्धान्त, ७) दर्शनशास्त्र की मीमांसा पद्धती असा अनेक प्रकारे दिला आहे.^{३९}

कोणत्याही ग्रंथावर प्रत्येक संभाव्य दृष्टीकोनातून विचार करणे, याला ‘समीक्षा’ म्हणतात. ‘टीका’ आणि ‘समीक्षा’ यात थोडेसे अंतर आहे. ‘टीकेत’ एका विशिष्ट शैलीमध्ये शब्दांचे अर्थ, त्यांची व्याकरणात्मक व्युत्पत्ती, तात्पर्य किंवा भावनिर्देश, तसेच रस, अलंकार, छंदनिरूपण वगैरे गोष्टी असतात. परंतु ‘समीक्षा’ मध्ये एका निश्चित सिद्धांतावर आधारीत असलेल्या पद्धतीने ग्रंथामध्ये प्रतिपादन केलेल्या वस्तूचे प्रत्येक बाजूने विचारमंथन करून शेवटी एक निष्कर्ष काढला जातो. ‘आलोचना’ किंवा ‘समालोचना’ हे समीक्षेचे पर्यायी शब्द आहेत. ‘आलोचना’ चा अर्थ आहे. विवेक बुद्धीने वस्तूचे मूल्यमापन करणे. यात निरीक्षणातील गुणदोषांचे निष्पक्ष स्वरूपात विवेचन केले जाते.

२.१.१६ पद्धती :-

राजशेखरने ‘पद्धती’ संदर्भात लिहिले आहे - ‘सूत्रवृत्तिविवेचनं पद्धतिः।’^{४१} म्हणजेच सूत्रांवर केल्या गेलेल्या वृत्तीचे विवेचन यालाच पद्धती म्हणतात. अशा प्रकारे ‘पद्धती’ ही ‘टीकेवर’ केलेली ‘टीका’ होते. कारण सूत्रांमध्ये असलेल्या सैद्धांतिक मान्यतांना स्पष्ट करण्यासाठी ‘वृत्तीची’ रचना झाली. अशाप्रकारे ‘वृत्ती’, ‘सूत्राची’ टीका झाली. आणि जर या टीकेचे स्पष्टीकरण केले तर त्याला ‘पद्धती’ म्हणतात.

या सर्वांच्या व्यतिरिक्त ‘टीका’ या अर्थी छाया, पर्याय, पदांची योजना वगैरेचा उल्लेख सुद्धा आढळतो.

अशाप्रकारे वर उल्लेख केलेले टीकेचे जे अनेक पर्यायी शब्द आहेत. ते सर्व शब्द एका दृष्टीने विचार केला तर ‘टीका’ याच अर्थी आहेत. परंतु वर विश्लेषण केलेल्या मुद्यांच्या आधारे त्या प्रत्येक शब्दात थोडेसे अंतर आहे हे आपल्या लक्षात येते.

२.२ टीकेचे प्रकार :-

टीकेचे अनेक प्रकार होवू शकतात. त्यापैकी शैलीच्या आधारावर दण्डान्वय व खण्डान्वय हे दोन प्रकार पडतात.^{४१} त्याचे विवेचन पुढीलप्रमाणे :

१) दण्डान्वय टीका :-

या प्रकारच्या टीकेमध्ये श्लोकांचा अन्वय करून त्यानुसार अर्थ दिला जातो. अशाप्रकारे श्लोकात आलेल्या शब्दांचा अर्थ क्रमाने लावून संपूर्ण श्लोकाची व्याख्या केली जाते. शब्दांमध्ये विभक्तीचा उल्लेख, समास, तसेच त्यांची व्याकरणात्मक व्युत्पत्ती इत्यादी गोष्टींवर विशेषतः लक्ष दिले जाते. कधी कधी काही टीकाकार श्लोकातील भाव, रस, छंद आणि अलंकार यांचा शेवटी निर्देश करतात. मल्लिनाथाच्या टीका या जास्तीतजास्त दण्डान्वय पद्धतीच्या टीका आहेत.

२) खण्डान्वय टीका :-

या प्रकारच्या टीकेमध्ये श्लोकांचा अर्थ, श्लोकातील शब्दांचा अन्वय न करता केला जातो. श्लोकांमध्ये जो विषय मांडलेला आहे. त्याचे ग्रहण करून, श्लोकातील छोट्या- छोट्या भागांना घेऊन प्रश्न - उत्तर पद्धतीने त्यावर व्याख्यान केले जाते.

अशाप्रकारे 'खण्डान्वय' टीकेमध्ये मूळ श्लोकातील शब्दांची व्याख्या करताना अन्वयाची क्रमबद्धता रहात नाही. परंतु अनेकदा वेगवेगळ्या पद्धतींनी सांगितल्याने अर्थ स्पष्ट होतो. संस्कृत काव्यातील अनेक टीका या खण्डान्वय पद्धतीमध्ये उपलब्ध आहेत. उदा. 'अभिज्ञानशाकुन्तल' यावर 'राघवभट्ट' यांनी केलेली टीका 'खण्डान्वय' पद्धतीची आहे. याशिवाय नारायण यांनी 'नैषेधीयचरित' यावर केलेली टीका ही सुद्धा खण्डान्वय पद्धतीत केली आहे.

२.३ टीकेची आवश्यकता :-

मूळ ग्रंथकाराचे मनोगत समजून घेताना सामान्य वाचकाकडे वेळ, संदर्भ ग्रंथ उपलब्ध नसतात आणि अन्य कारणामुळे त्याला ते समजून घेताना अडचणी येतात. त्यासाठी टीकेची आवश्यकता भासते. टीकेच्या आवश्यकतेची कारणे पुढील संभवतात .

१) कालांतराने होणारा अर्थलोप टाळण्यासाठी :-

प्राचीन काळात आचार्य शिष्यांना श्रुतीचा उपदेश करीत आणि शिष्य स्वतःच्या आकलनशक्तीनुसार त्यांचे अर्थ लावून समजावून घेण्याचा प्रयत्न करीत असत. काही काळानंतर जेव्हा शिष्यांची धारणाशक्ती आणि स्मृति कमी कमी होवू लागली तेव्हा उपदेशात सांगितलेल्या

शब्दावली त्यांना समजण्यास कठीण होवू लागल्या. तेव्हा आचार्यांनी त्यांना उदाहरण, उपाख्यान वगैरे अवांतर मार्गांनी स्पष्टीकरण करण्यास प्रारंभ केला. अशाप्रकारे जेव्हा मूळ ग्रंथ, मूळ प्रतिपाद्य विषय दुर्बोध होवू लागला, तेव्हा त्या विषयाला समजण्याची गरज भासली. पुढे काही काळानंतर विषय-वस्तुला योग्य रीतीने समजण्यासाठी या ग्रंथांवर 'टीका' करण्याची आवश्यकता भासू लागली. त्यातूनच टीका साहित्याची निर्मिती झाली. अशाप्रकारे क्रमाने एकाच ग्रंथाच्या अनेक टीका निर्माण झाल्या. काही ग्रंथांच्या दुरावस्थेमुळे आजसुद्धा त्यांच्या टीकांची पूर्वीप्रमाणे इतकीच आवश्यकता आहे. उदा. गीता, काव्यप्रकाश वगैरे.

२) कालांतराने लोप पावणारा सामाजिक संदर्भ नीट समजण्यासाठी :-

शब्दांहून अर्थ वेगळा आहे. शब्द जरी कोणत्याही माध्यमातून व्यक्त झाला तरी तो सार्थक होतो. कारण त्या शब्दातून काय सांगायचे हे ज्याचे जसे माध्यम आहे त्याचे त्याला बरोबर समजते. परंतु काही भाषांमधून लिहिले जाणारे ग्रंथ आणि त्या ग्रंथामध्ये असणारे ज्ञान सर्वसामान्य जनतेला सहजासहजी समजत नाही. असे ज्ञान सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहचविण्यासाठी टीकाग्रंथाची आवश्यकता असते. टीकाकार मूळ ग्रंथातील तोच आशय घेवून त्याचे सोप्या भाषेत, शब्दात वर्णन करतो आणि आपला एक स्वतंत्र असा टीकाग्रंथ निर्माण करतो.

उदा. 'श्रीमद्भगवद्गीता' या ग्रंथावर ज्ञानेश्वरांनी 'ज्ञानेश्वरी' हा टीकाग्रंथ रचला. 'श्रीमद्भगवद्गीता' या ग्रंथामधील तत्त्वज्ञान, अध्यात्म संस्कृत भाषेत असल्याने आणि ही भाषा सर्वसामान्य जनतेला अवगत नव्हती त्यामुळे या ग्रंथात असणारे प्रगाढ ज्ञान सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहचविण्यासाठी ज्ञानेश्वरांनी 'ज्ञानेश्वरी' नावाचा टीका ग्रंथ रचला.

३) प्रक्षेपांचे खंडन करण्यासाठी / मूळ प्रत शुद्ध करण्यासाठी :-

कधी कधी काही टीकाकारांना मूळ ग्रंथात लिहिल्या जाणाऱ्या (असणाऱ्या) काही गोष्टी, प्रसंग, मुद्दे अमान्य असतात. त्यामुळे त्या मुद्द्यांवर आपले स्वतंत्र मत तयार करून किंवा मांडून, श्लोकांचा क्रम, अन्वय बदलून ते आपले नवीन साहित्य निर्माण करतात. यातूनही अनेक नवीन टीकाग्रंथांची निर्मिती होते. उदा. कालिदासाच्या एका मेघदूत या काव्यावर मल्लिनाथ, दक्षिणावर्तनाथ वगैरे सारख्या अनेक टीकाकारांनी आपल्या टीका निर्माण केल्या आहेत.

कधी कधी काळाच्या ओघात साहित्यामध्ये प्रक्षेप होतात म्हणजे मूळ साहित्य लेखनामध्ये आपल्या सोयीची मते घुसडून ते लेखन मूळच्या लेखकाच्या माथी ठोकतात. त्यामुळे साहित्याच्या

मूळ स्वरूपात अशुद्धपणा येतो. तो अशुद्धपणा घालवून ते शुद्ध कसे आहे, त्यात कोणत्या बदल आवश्यक आहे, हे सांगण्यासाठी सुद्धा 'टीका' लिहिली जाते.

२.४ मेघदूतावरील टीका व टीकाकार :-

महाकवी कालिदासाच्या 'मेघदूत' या काव्यावर अनेक टीका उपलब्ध आहेत. संस्कृतमध्ये कालिदासाच्या या काव्यावर विपुल साहित्य निर्माण झाले. त्याचप्रमाणे अनेक टीकाग्रंथ सुद्धा निर्माण झाले. संस्कृत साहित्यात अनेक कवी, साहित्यिक त्यांनी स्वतःविषयी माहिती, तसेच रचनाकाळ, जीवनपरिचय वगैरे गोष्टी कोठेही लिहून ठेवलेल्या नाहीत. संस्कृत टीकाकार सुद्धा या परंपरेला अपवाद नाहीत. 'मेघदूत' या काव्यावर ज्यांनी टीका लिहिल्या त्या प्रमुख टीकाकारांचा थोडक्यात परिचय दिलेला आहे तो खालीलप्रमाणे -

१) बालप्रबोधिनी - स्थिरदेव

जीवन, चरित्र व काळ :-

प्राचीन परंपरेच्या दृष्टिकोनातून मेघदूतावर ज्यांनी टीका लिहिल्या त्या सर्व टीकारांमध्ये सर्वात प्रथम 'स्थिरदेव' यांचे नाव येते. 'स्थिरदेव' यांनी 'मेघदूतावर' लिहिलेली 'बालप्रबोधिनी' नावाची टीका प्रसिद्ध आहे. ही टीका बी. जी. परांजपे यांनी १९३५ मध्ये फर्ग्युसन कॉलेजच्या माण्डलिक संग्रहालयातून मिळालेल्या एका हस्तलिखित प्रतीच्या आधारावर पुणे येथून प्रकाशित केली.^{४२} हे हस्तलिखित २८ पानांचे आहे आणि प्रत्येक पानावर १७ ओळी आहेत.

'स्थिरदेव' यांच्या काळाविषयी व ठिकाणाविषयी कोणतेही प्रमाण उपलब्ध नाही तथापि 'स्थिरदेव' ज्या काळात होवून गेले त्या काळात 'अलंकारा'चा प्रभाव जास्त होता. त्यांनी आपल्या व्याख्येत ठिकठिकाणी दण्डी, भामह, रूद्रट व उद्भट यांना उद्धृत केले आहे. यांमध्ये जे उद्भट आहेत ते काश्मिरचा राजा 'जयापीड' यांच्या काळात (७७९-८१३) मध्ये तेथील सभापती होते. यावरून स्थिरदेवा' यांचा काळ नवव्या शतकाचा उत्तरार्ध असावा असे म्हटले जावू शकते.^{४३}

ग्रंथसंपत्ती :- 'स्थिरदेव' यांची मेघदूतावरील एकच टीका दिसून येते.

टीका व टीकेचे वैशिष्ट्य :-

अगाध अशा ज्ञानाने युक्त असलेली 'बालप्रबोधिनी' ही टीका संपूर्ण साहित्य जगामध्ये प्रसिद्ध टीका आहे. व्याख्येच्या सुरुवातीलाच प्रत्येक श्लोकाचा जो सार आहे तो एका वाक्यात सांगणे हे यांचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. त्याकाळात अलंकारशास्त्राचा प्रभाव जास्त असल्याने प्रत्येक

ठिकाणी उद्भट, रुद्रट व दण्डी वगैरेंच्या अलंकार संबंधीच्या व्याख्या देत 'स्थिरदेवांनी' आपल्याला अलंकारांचे ज्ञान किती आहे याविषयी सुंदर परिचय दिला आहे. 'प्रश्न-उत्तर' या शैलीचा वापर करून शब्दार्थाच्या स्पष्टीकरणासाठी अनेक विद्वानांच्या मतांचा उल्लेख केला आहे. काही ठिकाणी वेगवेगळ्या पाठभेदांचा वापर करून त्यांचे अर्थ देखील स्पष्ट केले आहेत.

'स्थिरदेव' यांनी ११२ श्लोकांपर्यंत टीका लिहिली आहे. 'स्थिरदेव' यांनी मेघदूताचे 'पूर्वमेघ' व 'उत्तरमेघ' असे कोणत्याही प्रकारे विभाजन केलेले नाही.

२) पञ्चिका - वल्लभदेव

जीवन, चरित्र व काळ

'वल्लभदेव' यांनी मेघदूतावर लिहिलेली टीका "पञ्चिका" या नावाने प्रसिद्ध आहे. आपल्या वंशाचा परिचय देताना टीकेच्या शेवटी त्यांनी असे लिहिले आहे - इति राजानकानन्द देवात्मजपरमात्म चिन्हपरनामवल्लभदेवविरचिता मेघदूतविवृत्तिः समाप्ता।^{४४}

यावरून त्यांच्या वडीलांचे नाव 'राजानक आनन्द देव' होते आणि वल्लभदेवाचे टोपणनाव 'परमात्मचिन्ह' होते. हाच वंश-परिचय काव्यमालेत सुद्धा दिला आहे -

सुनुरानन्ददेवस्य रणभूण्योनि भास्वतः ।

वक्रोतिवर्णने राल्ने टिप्पणं वल्लभो व्यधात् ॥^{४५}

वल्लभदेव यांच्या काळाविषयी विद्वानांच्यामध्ये एकमत नाही. काव्यमालेत वल्लभदेव यांचा काळ दहाव्या शतकाचा पूर्वाध निश्चित केला आहे. मल्लिनाथाद्बहुतर प्राचीनौ वल्लभदेवस्तु सिस्तसंवत्सरीयदशमशतकस्य पूर्वाध बभूव ।^{४६}

याशिवाय काव्यमालेच्या नवव्या खंडात आनन्दवर्धनाचार्य यांची दैवीशतकावर कैयटाची टीका दिली आहे. टीकेच्या शेवटी कैयटांनी असा उल्लेख केला आहे की त्यांनी या टीकेला भीमगुप्ताच्या राज्यकाळात लिहिले होते.^{४७} भीमगुप्ताचा काळ १० व्या शतकाचा उत्तरार्ध आहे आणि जर कैयटाला भीमगुप्ताचा समकालीन मानले तर 'वल्लभदेव' यांचा काळ दहाव्या शतकाचा पूर्वाध असा सिद्ध होतो.

ग्रंथसंपत्ती :-

वल्लभदेवांनी ज्या रचना केल्या त्या संदर्भात विद्वानांच्या मतामध्ये एकमत आहे. ते असे की कालिदासाच्या मेघदूत, कुमारसंभव व रघुवंश यांवर टीका लिहिणारा वल्लभदेव एकच आहे. मयूर कविंच्या सूर्यशतक व रत्नाकरची वक्रोक्ती पंचाशिका यांना सुद्धा यांनी आपल्या व्याख्येने भूषविले आहे. दुर्गाप्रसादांनी आनन्दवर्धनकृत देवीशतकावर वल्लभांनी दिलेल्या संक्षिप्त टिप्पणीचा उल्लेख केला आहे. कैयट यांनी सुद्धा देवीशतकाच्या टीकेच्या प्रारंभी वल्लभदेवांच्या टीकेचा उल्लेख केला आहे - संचिक्षिप्सुरलं स्यबुद्धिरचितैः पर्याय शब्दर्थेधाट्टीकां वल्लभदेव उत्तमतिस्मृत्यै भवानी स्तुतौ।^{४८}

याशिवाय वल्लभदेवांनी केलेल्या शिशुपालवधाच्या टीकेवरून हे समजते की त्यांनी रुद्रटाच्या अलंकार ग्रंथावर टीका लिहिली आहे. हे किरातार्जुनीयाचे व्याख्याकार सुद्धा मानले जातात.

टीका व टीकेची वैशिष्ट्ये :-

प्राचीनतेच्या दृष्टिकोनातून 'वल्लभदेव' यांची 'पञ्चिका' ही टीका अत्यंत श्रेष्ठ आहे. याची भाषाशैली सरळ व स्पष्ट आहे. यामध्ये प्रश्नउत्तरांद्वारे अत्यंत संक्षिप्त वाक्यांत शब्दार्थांना स्पष्ट केले आहे. शब्दांच्या व्युत्पत्तीद्वारे व्याकरणाविषयीच्या ज्ञानाचा सुंदर परिचय करून दिलेला आहे. इतर ग्रंथांच्या उद्धरणांचा वेगवेगळ्या ठिकाणी निर्देश केला आहे पण ग्रंथांच्या नावाचा उल्लेख मात्र केलेला नाही. ही टीका संक्षिप्त असली तरी संपूर्ण सारगर्भित व्याख्या प्रस्तुत करते.

स्थिरदेवांप्रमाणे यांनी सुद्धा ११२ व्या श्लोकापर्यंत व्याख्या केलेली आहे. पर त्वामासार - -- (श्लोक सं.१७) यांच्यानंतर "एतदनुकारी क्वचिदयमपि श्लोको विद्यते" असे सांगताना अध्वक्लान्तं ---- श्लोकाची व्याख्या दिली आहे. ज्यावरून स्पष्ट होते की त्यांनी अध्वक्लान्तं - --- या श्लोकाला मूळ रूपात स्विकारून १७ व्या श्लोकाची नक्कल केवळ सांगतात. त्यांनी अध्वक्लान्तं श्लोकाला संख्यानुक्रमात लिहिले नाही. म्हणून वल्लभदेव सुद्धा १११ श्लोकच मूळ रूपात स्विकार करतात. वल्लभदेव यांनी मेघदूताचे 'पूर्वमेघ' व 'उत्तरमेघ' असे विभाग केलेले नाहीत.

प्रदीप - दक्षिणावर्तनाथ

जीवन, चरित्र व काळ :-

दक्षिणावर्तनाथ यांची मेघदूतावर लिहिलेली 'प्रदीप' नावाची टीका १९१९ मध्ये त. गणपति शास्त्री यांनी त्रिवेन्द्रम संस्कृत सिरीज मधून प्रकाशित केली. कदाचित हे चोल देशाचे निवासी असावेत असे वाटते.

मल्लिनाथाने स्वतः मेघदूताच्या टीकेत तीन ठिकाणी नाथांच्या मताला उद्धृत केले आहे.^{४९} आणि ते प्रसंग दक्षिणावर्त यांच्या टीकेत मिळतात. यावरून मल्लिनाथाने आपल्या 'मेघदूत' व्याख्येत 'नाथ' या शब्दाचा वापर दक्षिणावर्त यांच्यासाठी केला आहे. म्हणजेच दक्षिणावर्त आणि नाथ या वेगवेगळ्या व्यक्ती नसून एकाच व्यक्तीचे बोधक आहे.

दक्षिणावर्तनाथांच्या टीकेत कोठेही त्यांच्या काळाविषयी उल्लेख केलेला नाही. परंतु काही ठिकाणी नानार्थार्णव संक्षेपाचे लेखक केशवस्वामी यांचे स्मरण केले आहे. केशवस्वामी यांचा काळ १२ वे शतक सिद्ध झाला आहे. यावरून एकतर ते यांचे समकालीन असावेत नाही तर त्याच्यानंतरचे असावेत. यावरून दक्षिणावर्तनाथ यांचा काळ १२-१३ व्या शतकाचा मध्य असे म्हटले जावू शकते. 'सुशीलकुमार डे' यांनी दक्षिणावर्तनाथांना १३ व्या शतकाच्या मध्ये मानले आहे.^{५०}

ग्रंथसंपत्ती :-

दक्षिणावर्तनाथांनी 'मेघदूत' व्यतिरिक्त रघुवंश व कुमारसंभव या दोन महाकाव्यांना देखील आपल्या व्याख्येने विभूषित केले आहे. ज्याप्रमाणे त्यांनी प्रदीप टीकेच्या सुरुवातीलाच लिहिले आहे -

रघुवंशकुमारसम्भवौ द्वौ स्फुटभावा किल यस्यदीपिकाभ्याम्।

स ददाति रसोज्वलं प्रदीपं तिमिरं मेघसमुद्भवं विहन्तुम् ॥^{५४}

टीका व टीकची वैशिष्ट्ये :-

दक्षिणावर्तनाथांनी 'प्रदीप' टीका अत्यंत साध्या, सरळ सोप्या शैलीत लिहिली आहे. मनात उत्पन्न होणाऱ्या विचारांच्या स्पष्टीकरणासाठी कोशांतील व ग्रंथांतील उद्धरणाचा टीकेत आधार घेतला आहे. पाणिनीच्या सूत्रांवर आधारीत असलेल्या शब्दांच्या व्युत्पत्तींना स्पष्ट करून व्याकरण ज्ञानाचा परिचय करून दिला आहे. या टीकेचे मुख्य वैशिष्ट्य पाठ-भेद आहे, अनेक ठिकाणी त्यांनी इतरांहून वेगळा असणारा पाठ सांगितला आहे आणि तो पाठ का वापरला याचे

स्पष्टीकरण सुद्धा केले आहे. उदा. श्लोक क्र.३ मध्ये कौतुकाधाहेतोः असा पाठ ग्रहण करताना म्हटले आहे - कौतुकाधान हेतोरिति पाठः कौतुकं कामविषयोत्सुक्यम् कौतुकर्पणहेतोरित्यर्थं कौतुकं विषयभोगे हस्ते सूत्रे कुतुहले । कामे ख्याते मङ्गलेच इति यादवः । केतकाथान हेतोरिति पाठे केतकानां गर्भाधानहेतोरित्यर्थं किल भवेत् । इदमत्यन्तश्लाघ्याविशेषणं न स्यादिति बोधव्यम् । कौतुकाथानव्य-हेतोरिति विशेषणं मनोरथस्थिलं मेघस्वागतादिकार्यं विस्मृत्य च परवशो बभूवेत्यर्थस्य कारणत्वेनोक्तम् (पृ.३) ।

चारित्र्यवर्धन, मल्लिनाथ व पूर्णसरस्वती या सर्वांनी यांच्या व्याख्या पद्धतीचे अनुकरण केले आहे. दक्षिणावर्तनाथांनी एकूण ११० श्लोकांवर व्याख्या केली आहे, जरी त्यांच्या टीकेत आणखी दुसऱ्या पाच श्लोकांचा समावेश होत असला तरी त्यांनी त्या श्लोकांना आपल्या व्याख्येने अलंकृत केलेले नाही. शिवाय त्या श्लोकांना संख्यानुक्रमानुसार सुद्धा घेतलेले नाही.^{५२} यावरून असे म्हणता येईल की दक्षिणावर्तनाथांच्या दृष्टीने ते श्लोक प्रक्षिप्त असावेत. याशिवाय दक्षिणावर्तनाथांनी मेघदूतला 'मेघसन्देश' असे नाव देवून 'पूर्वसन्देश' व 'उत्तरसन्देश' स्वरूपात त्याचे विभाग केले आहेत.

चारित्र्यवर्धनी - चरित्रवर्णन

जीवन, चरित्र व काळ :-

जैन टीकाकार चारित्र्यवर्धन यांची टीका 'चरित्रवर्धनी' या नावाने प्रसिद्ध आहे. आफ्रेक्टने चारित्र्यवर्धनाचे दुसरे नाव 'विद्याधर' किंवा 'साहित्यविद्याधर' असे दिले आहे.^{५३} परंतु 'चारित्र्यवर्धन' व 'साहित्यविद्याधर' दोन्ही व्यक्ति एकच नसून वेगवेगळ्या आहेत.^{५४} या दोहोंनीही नैषधीयचरितावर टीका लिहिली आहे. त्या टीका चारित्र्यवर्धन कृत 'तिलक' व 'विद्याधर'कृत 'विद्याधर' या नावाने ओळखल्या जातात. यांचा काळ ११७२-१३८५ च्या मध्ये मानला गेला आहे.^{५५}

ग्रंथसंपत्ती :-

'चारित्र्यवर्धन' यांनी 'रघुवंश' व 'कुमारसंभव' या दोन महाकाव्यांवर टीका लिहिली. ती टीका 'शिशुहितैषिणी' या नावाने प्रसिद्ध आहे. याशिवाय त्यांनी 'शिशुपालवध', 'नैषधीयचरित', व 'राघवपाण्डवीय' यांवर सुद्धा टीका लिहिल्या आहेत. मेघदूतावर 'चारित्र्यवर्धन' यांनी लिहिलेली 'चारित्र्यवर्धनी' नावाची टीका उपलब्ध आहे.

टीका व टीकेचे वैशिष्ट्ये :-

चारित्रवर्धिनी ही टीका अत्यंत संक्षिप्त व सरळ शैलीत आहे. या टीकेत शब्दार्थाच्या अभिव्यक्तीसाठी वेगवेगळ्या कोशांचा व ग्रंथातील उद्धरणांचा वापर केला आहे. काही ठिकाणी व्युत्पत्ती देवून व्याकरण ज्ञानाचा परिचय करून दिला आहे. शिवाय अनेक ठिकाणी पाठभेदांना स्पष्ट केले आहे. दक्षिणावर्तनाथांनी ज्या पाठांना व व्याख्यांना स्विकारले आहे त्यांना चारित्रवर्धन यांनी त्या पाठांना व व्याख्यांना स्पष्ट केले आहे. 'चारित्रवर्धन' यांनी एकूण १२२ श्लोकांवर आपली टीका लिहिली आहे.

कविप्रिया - शाश्वत**जीवन, चरित्र व काळ :-**

'शाश्वत' या टीकाकाराने मेघदूतावर लिहिलेली 'कविप्रिया' नावाची टीका प्रसिद्ध आहे. 'कविप्रिया' या टीकेत शाश्वत यांनी कोठेच आपल्या ठिकाणाचा व काळाचा निर्देश केलेला नाही. या टीकेच्या हस्तलिखित प्रतीचा काळ १३३० आहे.^{५६} त्या आधारावर यांचा काळ १३ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून १४ व्या शतकातील पूर्वाधाच्या मध्यापर्यंत मानला जावू शकतो.

टीका व टीकेची वैशिष्ट्ये :-

शाश्वतांची 'कविप्रिया' ही टीका अत्यंत सरळ भाषाशैलीमध्ये आहे. या टीकेमध्ये त्यांनी शब्दार्थाचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी वेगवेगळ्या कोशांतील व ग्रंथातील उद्धरणांना घेतले आहे. व्याख्येमध्ये प्रश्न-उत्तर शैलीला स्विकारले आहे. काही ठिकाणी वेगवेगळ्या पाठांचा उल्लेख केला आहे. पाणिनीच्या सूत्रांचा वापर करून काही ठिकाणी शब्दांच्या व्युत्पत्ती स्पष्ट करून सांगितल्या आहेत.

संजीवनी - मल्लिनाथ**जीवन, चरित्र व काळ :-**

मल्लिनाथाने मेघदूतावर लिहिलेली 'संजीवनी' नावाची टीका जगप्रसिद्ध आहे.

काशीनाथ बाबू पाठक यांनी मल्लिनाथाचा काळ १४ व्या शतकाचा उत्तरार्ध मानला आहे. तो मानताना त्यांनी काही पुरावे दिलेले आहेत. ते असे -

१) मल्लिनाथाने 'संजीवनी' टीकेत काही ठिकाणी 'संगीत रत्नाकर' या ग्रंथाचा संदर्भ दिला

आहे. 'संगीत रत्नाकर' या ग्रंथाची रचना यादवराजा सिंघलाच्या काळी झाली होती ज्याने ११३१ पासून ११६९ पर्यंत राज्य केले होते.

- २) मल्लिनाथाने कुमारसंभवाच्या (११/१) च्या व्याख्येमध्ये 'बोपदेव' यांचा उल्लेख केला आहे. जे 'मुग्धबोध'चे रचनाकार आहेत. हे बापदेव यादव राजा महादेव आणि त्यांचा उत्तराधिकारी रामचंद्र यांचा समकालिन मानला जातो. या शेवटच्या राजाने १२७१ पासून १३०१ पर्यंत राज्य केले होते.
- ३) मल्लिनाथाने 'मेघदूत' या काव्यात अनेक ठिकाणी 'एकावली' या ग्रंथाचा उल्लेख केला आहे. विद्याधराने 'एकावली' मध्ये अनेक ठिकाणी वीरनरसिंहाचा उल्लेख केला आहे. ज्याने १३१४ पर्यंत राज्य केले होते.^{५७}

या दिलेल्या प्रमाणांच्या आधारे मल्लिनाथाचा काळ १४ व्या शतकाचा उत्तरार्ध सिद्ध होतो. तसेच 'नन्दर्गीकर'^{५८} व 'सुशीलकुमार डे'^{५९} यांनी मल्लिनाथाचा काळ १४ वे शतक मानले आहे.

ग्रंथसंपदा :-

मल्लिनाथाने कालिदास, भारवी, भट्ट, माघ, श्रीहर्ष यांसारख्या अनेक कवींच्या रचनेवर टीका केलेल्या आहेत. 'मेघदूत', 'कुमारसंभव' आणि 'रघुवंश' या काव्यांवर केलेली टीका 'संजीवनी' या नावाने ओळखली जाते तर 'किरातार्जुनीय'च्या आठ सर्गांवर 'घण्टापथ' नावाची टीका आढळते. शिवाय त्यांनी विद्याधरांच्या 'एकावली' या ग्रंथावर 'तरल' नावाची टीका सुद्धा लिहिली आहे.

टीका व टीकेची वैशिष्ट्ये :-

मल्लिनाथाच्या अनेक टीका उपलब्ध असताना सुद्धा जो सन्मान व जी प्रसिद्धी 'संजीवनी' टीकेला मिळाली ती इतर कोणत्याच टीकेला मिळाली नाही.

'संजीवनी' टीकेत विभिन्न कोशांचा, ग्रंथातील उद्धरणांचा तसेच व्याकरणात्मक सूत्रांचा संग्रह आहे. ही टीका अत्यंत सुंदर रूपात केली आहे की त्यामध्ये कोणतेही (उद्देश नाही असे) निष्प्रयोजन प्रतीत होत नाही. स्वतः मल्लिनाथांच्या शब्दात -

इहान्वयमुखेनेव सर्व व्याख्याययते मया ।

नामूलं लिख्यते किचिन्ननपेक्षितमुच्यते ॥^{६०}

संजीवनी नाव हेच याचे पूर्ण द्योतक आहे.

मल्लिनाथकृता व्याख्या त्रिगुणा च रसात्मिका ।

सञ्जीवनीति विख्याता काव्याना प्राणवानतः ॥^{६१}

विविध ठिकाणी अलंकारांच्या छटांचा निर्देश करताना टीकाकाराने आपल्या विस्तृत ज्ञानाचे अवलोकन करून दिले आहे. थोडक्यात असेच म्हणता येईल की, ज्याप्रमाणे 'संजीवनी' औषधी ही मनुष्यांसाठी प्राणदायक आहे त्याप्रमाणे मल्लिनाथाची टीका ही मेघदूतातील पद्यांच्या अर्थाभिव्यक्तीसाठी संजीवनी आहे. मल्लिनाथाने एकूण १२१ श्लोकांवर टीका केलेली आहे. त्यातील सहा श्लोक प्रक्षिप्त मानले आहेत. जरी हस्तलिखित प्रतींमध्ये ११६, ११८, १२१, १२५ अशा वेगवेगळ्या स्वरूपात श्लोकांची संख्या मिळते. परंतु अधिकांशता प्रकाशित आवृत्ती १२१ श्लोकांवरच मल्लिनाथीय टीका प्रस्तुत करतात. मल्लिनाथाने 'संजीवनी'टीकेत मेघदूताचे 'पूर्वमेघ' आणि 'उत्तरमेघ' अशा स्वरूपात विभाजन केले आहे.

विद्युल्लता - पूर्णसरस्वती

जीवन, चरित्र व काळ :-

'पूर्णसरस्वती' यांची मेघदूतावर केली गेलेली टीका विद्युल्लता नावाने प्रसिद्ध आहे. पूर्णसरस्वतींच्या विषयी कृष्णमाचार्य यांनी लिहिले आहे की हे केरळ देशातील काटमाटस नावाच्या प्रसिद्ध मंत्री कुळात जन्मलेले केरळ जातीय ब्राह्मण आहेत.^{६२} आपल्या टीकेच्या सुरुवातीला व शेवटी त्यांनी पूर्णज्योतीची स्तुती करताना स्वतःला त्यांचा शिष्य घोषित केले आहे.

पूर्णज्योति चरण करुणाजाह्नवी पूतचेताः

स्फीतासूयाकलुषितथियो दुर्जनाभ्दीतभीतः ।

मेघस्याहं स्वमतिसदृशं व्याक्रियायां यतिष्ये

सौजन्येन्दोरूदगिरयः सूरयस्तत्क्षन्ताम् ॥^{६३}

पूर्णज्योती यांचे निवासस्थान कांची मानले आहे. पूर्णसरस्वती हे शिव, कृष्ण व विष्णू यांचे उपासक होते. आपल्या टीकेच्या सुरुवातीला त्यांनी या तिन्ही देवतांची स्तुति केली आहे.

पूर्णसरस्वतींच्या काळाविषयी कोणताही ठोस पुरावा उपलब्ध नाही. कृष्णमाचार्यांनी पूर्णसरस्वती हे मल्लिनाथाच्या आधीचे टीकाकार आहेत असे मानले आहे.

परंतु कुन्हन राजाने या मताचे खंडन केले आहे. त्यांनी 'पूर्णसरस्वती'चे १४ वे शतक सिद्ध केले आहे. परंतु काळाच्या पुष्टीसाठी कोणताही ठोस पुरावा दिला नाही.

ग्रंथसंपत्ती :-

'रजुलध्वी मालती व माधव' कथेचे रचनाकार पूर्णसरस्वती हे मानले जातात. याशिवाय 'हंस संदेश' याचेही लेखक ते आहेत. यांनी मालती माधव यांवर 'रसमंजरी' नावाची टीका केली आहे. तसेच अनर्धराघव यांवर टिप्पणी स्वरूपात एक टीका आहे. केरळ देशीय विद्वानांच्या मतानुसार यांनी कालिदासाच्या सर्व काव्यांवर टीका केल्या आहेत, परंतु टीका आता उपलब्ध नाहीत.

टीका व टीकेची वैशिष्ट्ये :-

पूर्णसरस्वतींनी केलेल्या टीकांना विद्वान लोकांच्यात महत्त्वाचे स्थान आहे. कोश, व्याकरण व इतर ग्रंथातील उद्धरणांना सुद्धा आपल्या टीकेत योग्य पद्धतीने दाखविले आहे. टीकेत भाषाशैली प्रौढ स्वरूपाची आहे. काही ठिकाणी दीर्घसमासांचा वापर केल्यामुळे भावाभिव्यक्ती सहजतेने लक्षात येत नाही. यांच्या टीकेची प्रमुखता अलंकार वैशिष्ट्य आहे. पूर्णसरस्वतींनी देखील ११० श्लोकांवर टीका केली आहे. शिवाय मेघदूताला 'मेघसन्देश' नावाने विभूषित करून त्यांनी 'प्रथमश्वास' व 'द्वितीयश्वास' या रूपात विभाजन केले आहे.

सुबोधा - भरतमल्लिक

जीवनचरित्र व काळ :-

भरतमल्लिक किंवा भरतसेन या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या टीकाकाराची टीका 'सुबोधा' या नावाने प्रसिद्ध आहे. ही टीका चार हस्तलिखित प्रतींच्या आधारावर जतीन्द्र विमल चौधरी यांनी १९५१ साली कलकत्ता येथून प्रकाशित केली. आपल्या वंशाचा परिचय करून देताना भरतमल्लिकांनी स्वतःला हरिहर-खान वंशाशी संबंधित वैद्य गौरांग मल्लिक यांचा पुत्र म्हटले आहे.^{६४} यावरून यांचे पिता गौरांग मल्लिक हे वैद्य असावेत.

भरतमल्लिकांना १७ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात सिद्ध करताना जतीन्द्र विमल यांनी दोन पुरावे सादर केले आहेत.

- १) भरतमल्लिकांची एक रचना (ग्रंथ) 'चन्द्रप्रभा' नावाची १८९२ साली कलकत्ता येथून प्रकाशित झाली. त्या रचनेच्या शेवटी लिहिले आहे - भरतमल्लिकस्य स्वहस्तलिखितपुस्तकसमाप्ति शकाब्दा : १५९७. यावरून भरतमल्लिक १७ व्या शतकातील असावेत.

- २) भरतमल्लिक यांनी अमरकोशावर लिहिलेली 'मुग्धबोधिनी', टीकेची एक हस्तलिखित प्रत बंगालच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीमध्ये उपलब्ध आहे. तिचा काळ शके १६२२ (१७००) आहे. ही तिथी भरतमल्लिकांना १७ व्या शतकातील सिद्ध करते. ^{६५}

ग्रंथसंपदा :-

आफैक्ट यांनी भरतमल्लिकांच्या १७ कृतींचा उल्लेख केला आहे. या कृती उपसर्गवृत्ति, एकवर्णसंग्रह, कारकोल्लास, किरातार्जुनीयटीका, कुमारसम्भव टीका, घटकर्पर टीका, द्रुत-बोधव्याकरण, द्रुतबोध व्याकरणावर लिहिलेली द्रुतबोधिनी टीका, द्विरूपध्वनि संग्रह, नलोदय टीका, नैषधीय टीका, मुग्धबोधिनी (अमरकोश टीका) मुग्धबोधिनी (भट्टिकाव्य टीका) मेघदूत टीका, वैद्यकुलतत्व, शिशुपालवध टीका तसेच सुलेखन या नावांनी ओळखल्या जातात. ^{६६}

या कृतींव्यतिरिक्त जतीन्द्र विमल चौधरी यांनी भरतमल्लिकांच्या दुसऱ्या काही कृतींचा उल्लेख केला आहे. त्या कृती अशा आहेत - कुमार भार्गवीय टीका, गणपाठ तसेच रघुवंश टीका (सुबोधा) ^{६७}

टीका व टीकेची वैशिष्ट्ये :-

विस्तृत व्याख्या पद्धतीने युक्त असलेली ही टीका अनेक विशेषणांनी युक्त आहे. टीकेत व्याकरणावर जास्त भर न देता कोश आणि विविध ग्रंथांच्या उद्धरणाद्वारे शब्दार्थांची अभिव्यक्ती केली आहे. भरतमल्लिकांनी आपल्या या टीकेत ज्योतिष विषयीच्या ज्ञानाचा सुंदर परिचय करून दिला आहे. सर्व ठिकाणी अलंकारांच्या छटा वापरल्या आहेत. शिवाय त्यांनी पाठभेदांची चर्चा केली आहे. 'सुबोधा' याच नावाने यांच्या टीकाशैलीचे ज्ञान होते. थोडक्यात, बंगाली टीकाकारांमध्ये यांच्या कृतीला जी अमरता प्राप्त झाली आहे ती इतर कोणलाही झाली नाही. ही टीका भावाभिव्यक्तीचे उत्कृष्ट साधन आहे. भरतमल्लिकांनी ११४ श्लोकांवर टीका केलेली आहे. यांनी 'पूर्वमेघ' तसेच 'उत्तरमेघ' स्वरूपात मेघदूताचे विभाजन केले आहे.

कात्यायनी - चरणतीर्थ महाराज

जीवन चरित्र व काळ :-

मेघदूतावर चरणतीर्थ महाराजांची 'कात्यायनी' ही टीका १९७९ साली काशी संस्कृत सिरीज अंतर्गत चौखम्बा संस्कृत संस्थान वाराणसी येथून प्रकाशित झाली.

चरणतीर्थ महाराजांनी भूमिकेत हे स्पष्ट केले आहे की, त्यांनी ही 'कात्यायनी' टीका भुवनेश्वरी ग्रंथ भांडार मध्ये उपलब्ध असलेल्या नऊ हस्तलिखितांच्या आधारे १४ दिवसात लिहिली. ते गुजरातमधील निवासी होते.

चरणतीर्थ महाराजांचा काळ २० व्या शतकाचा पूर्वार्ध आहे. त्यांनी विक्रम संवत् २००९ (१९५२) मध्ये या टीकेची रचना केली. संस्कृत काव्याचे अध्ययन व अध्यापनाचा त्यांचा ४५ वर्षांचा अनुभव आहे.^{६८} यावरून निश्चितपणे त्यांचा काळ हा २० व्या शतकाच्या सुरुवातीचा आहे असे म्हटले जाऊ शकते.

ग्रंथसंपदा :-

चरणतीर्थ महाराजांची जी काही माहिती मिळालेली आहे त्याचे विस्तृत विवेचन केलेले आहे. परंतु त्यांनी या 'कात्यायनी' या टीकेव्यतिरिक्त आणखी काही टीका लिहिल्या आहेत की नाहीत याची माहिती उपलब्ध न झाल्यामुळे त्यांचा यात समावेश केला नाही.

टीका व टीकेची वैशिष्ट्ये :-

मेघदूतावर आतापर्यंत जेवढ्या टीकाकारांनी टीका लिहिल्या त्या टीकेच्या तुलनेने या टीकेची रचना व्याख्या व शैली अतिशय भिन्न स्वरूपाची व मौलिक आहे. याची रचना टीकाकाराने आपल्या विद्वत्तेचे प्रदर्शन करण्यासाठी केलेली नाही तर मेघदूतासारख्या अत्यंत सुंदर अशा काव्याला वाचण्याची ज्यांची इच्छा आहे पण संस्कृत भाषेच्या विस्तृत ज्ञानाने रहित असे काव्यरसिक व विद्यार्थी आहेत त्यांना याचा आस्वाद घेता यावा या दृष्टिकोनातून याची रचना केली. या टीकेत भाषाशैली ही अत्यंत सरळ सोपी आहे. त्यांनी पाठभेदांना सुद्धा दाखविले आहे. तर शब्दार्थांच्या स्पष्टीकरणासाठी काही ठिकाणी लोकभाषेत वापरल्या जाणाऱ्या शब्दांचा वापर केला आहे.

चरणतीर्थ महाराजांनी एकूण १२७ श्लोक मूळ स्वरूपात मानले आहेत. परंतु टीकेच्या शेवटी दुसऱ्या तीन श्लोकांना प्रक्षिप्त सांगितले असूनही त्यांनी आपल्या व्याख्येने अलंकृत केले आहे. चरणतीर्थ महाराजांनी टीकेचे 'पूर्वार्ध' व 'उत्तरार्ध' अशा स्वरूपात विभाजन केलेले नाही. परंतु संपूर्ण टीकेला 'पूर्वमेघ' या नावाने ओळखले जाते.

अशाप्रकारे 'मेघदूत' सारख्या अतिशय सुंदर मनोहर अशा काव्यावर अनेक टीकाकारांनी टीका केलेल्या आहेत. त्या सर्व टीकांचा अभ्यास करणे हा प्रस्तुत लघु शोध प्रबंधाचा हेतू नाही. केवळ दिग्दर्शनार्थ त्यातील काही टीकाकारांचा व त्यांच्या टीकांचा थोडक्यात परिचय या प्रकरणामध्ये करून दिलेला आहे.

संदर्भ सूची

१. काव्यमीमांसा (Gaekwad's Oriental series No.1 Page 5)
२. टीका आणि टीकाकार - वा. भा. पाठक - पान क्र. ४४४- ओळ क्र.६
३. साहित्य दर्पण - (प्रा. काणे प्रस्तावना 0XX VIII)
४. टीका आणि टीकाकार - वा. भा. पाठक - पान क्र. ४४४- ओळ क्र.२६.
५. संस्कृत - हिन्दी कोश - वामन शिवराम आपटे - पान क्र. ४१४.
६. वाचस्पत्यम् - पृ. ३१८८ तसेच पृ.४२२५
७. काव्यमीमांसा, द्वितीय अध्याय, पृ.२०.
८. अभिधान - चिन्तामणि, २.१७०
९. वाङ्मयीन टीका - पान क्र. २६ ओळ क्र.९
१०. On the function of criticism - मॅथ्यू आर्नोल्ड - निबंध
११. वाङ्मयीन टीका शास्त्र आणि पद्धती -रा. शं. वार्लिंबे, पान क्र.२७, ओळ क्र ७
१२. वाङ्मयीन टीका शास्त्र आणि पद्धती -रा. शं. वार्लिंबे, पान क्र.२७, ओळ क्र.१५
१३. Art as Experience, P. 289
१४. संस्कृत - हिन्दी कोश - वामन शिवराम आपटे, पान क्र. ५३५.
१५. वैजयन्तीकोश - ३.६.३१
१६. सिद्धशब्दार्णव - १.१७८
१७. निरुक्त (श्री छज्जूरामशास्त्री सम्पादित), भूमिका, पृ.५.१
१८. निरुक्त (श्री छज्जूरामशास्त्री सम्पादित), भूमिका, पृ. 'घ'
१९. काव्यमीमांसा, द्वितीय अध्याय, पृ.२०
२०. सिद्धशब्दार्णव, १.१७७
२१. संस्कृत - हिन्दी कोश - वामन शिवराम आपटे, पान क्र. ७३९
२२. श्री. बाल गंगाधर तिलक : श्रीमद्भगवद्गीता रहस्य, विषय -प्रवेश ,पृ.१.
२३. संस्कृत - हिन्दी कोश - वामन शिवराम आपटे, पान क्र. ८८९.
२४. काव्यमीमांसा, द्वितीय अध्याय, पृ.२०.
२५. संस्कृत - हिन्दी कोश - वामन शिवराम आपटे, पान क्र. ९७१.
२६. संस्कृत - हिन्दी कोश - वामन शिवराम आपटे, पान क्र. ९२०.
२७. काव्यमीमांसा, द्वितीय अध्याय, पृ.२०.
२८. अभिधानचिन्तामणि, २.१७०.

२९. संस्कृत - हिन्दी कोश - वामन शिवराम आपटे, पान क्र. ५६४.
३०. संस्कृत - हिन्दी कोश - वामन शिवराम आपटे, पान क्र. ३८६.
३१. डॉ. कृष्णाजी शर्मा - संस्कृत में टीका-साहित्य का उद्भव एवं विकास (अप्रकाशित शोध-प्रबंध) पृ. ३०.
३२. मौनियर विलियम्स - संस्कृत-अंग्रेजी कोश, पृ. ५५७.
३३. संस्कृत - हिन्दी कोश - वामन शिवराम आपटे, पान क्र. ९५३.
३४. संस्कृत - हिन्दी कोश - वामन शिवराम आपटे, पान क्र. ४१३.
३५. संस्कृत - हिन्दी कोश - वामन शिवराम आपटे, पान क्र. ४६१.
३६. संस्कृत - हिन्दी कोश - वामन शिवराम आपटे, पान क्र. ४६१.
३७. वाचस्पति मिश्रांच्या 'भामती'वर अललालसूरिदेवांची 'भामतीतिलकम्' आणि चरित्रवर्धन यांची नैषधीयचरितावर 'तिलकम्' नावाची टीका आहे.
३८. काव्यमीमांसा, द्वितीय अध्याय, पृ. २०.
३९. संस्कृत - हिन्दी कोश - वामन शिवराम आपटे, पान क्र. १९७९.
४०. काव्यमीमांसा, द्वितीय अध्याय, पृ. २०.
४१. कालिदास की कृतियों पर मल्लिनाथ की टीकाओं का विमर्श, पान क्र. २२.
४२. S. K. Belvalkar Fel. vol. 1957, P. 151.
४३. Meghduta, Ed. V. G. Paranjpe. (Intro.) P.P. xxxiv
४४. मेघदूत - पञ्जिका, श्लोक क्र. १११
४५. काव्यामाला - प्रथम खण्ड, पृ. ११४.
४६. काव्यामाला - प्रथम खण्ड, पृ. १०१
४७. वल्लभदवायनिश्चन्द्रादिलादवाप्य जन्मेमाम् । कैयट नामारचय हिवृति देवीरातस्रोते ॥ एवं वागीश्वर्याः स्वरुपमाख्यायन्मयावाप्तम् । पुण्यं तेजनजगत्स्यात्प्रति-जन्मावाप्तपरबोधम् ॥ वसुर्मनि जगदोदधि (४०७८) समकाले जाते कलेस्तथालोके । ह पञ्चाशे वर्षे रचितेयं भीमगुप्तनृपे ॥ काव्यामाला - नवम खण्ड. ३१.
४८. काव्यामाला - नवम खण्ड. १.
४९. Ed K. B. Pathak, verses - 4.71 .06
५०. OH. Vol. III, Part I, 1955, P. 16-17.
५१. मेघ. (दक्षि. टीका) पृ. १
५२. दक्षि. टीका. पृ. ४५, ४७, ४८, ६९

५३. Catalogus Catalogorum -t. Aufreeht, Part 1, P. 186.
५४. Cal. Ori. Journal III, P. 32-40.
५५. ABOPI, Vol. 15 (1933-34), P . 109-11.
५६. OH. vol. III, Part I, 1995, P. 22
५७. Ed K. B. Pathak - Preface - xxi.
५८. Raghuvansa - Ed. G. r. Nandarigikar, 3rd Ed. Preface I.
५९. Sanskrit Poetics I, S. K. De. P. 228.
६०. मेघ. (मल्लि, टीकेची सुरुवात)
६१. Meghduta -LalMohan vidyanidhi (Intro.)
६२. Meghduta - Ed. R. V. Krishnamachariar - (intro) P. 11
६३. Meghduta - Ed. R. V. Krishnamachariar - (intro) P. 2.
६४. Ed. I. B. Chaudhary 1951 (intro) P. 6-10
६५. Ed. I. B. Chaudhary 1951 (intro) P. 24.
- ६६ Catalogus Catalogorum - T. Aufreht, Vol. I, P. 396
६७. Ed. J. B. Chaudhary, 1951 (intro), P. 6-10.
६८. मेघदूत चरणतीर्थ महाराज, भूमिका, पृ. ३१-३३.